

Danske skolebøger fra 1500-, 1600- og 1700-tallet

*Problemstillinger og perspektiver fra krydsfeltet
mellem bog- og skolehistorisk forskning*

Charlotte Appel

Det er et velkendt boghistorisk paradoks, at mange af de bøger, der var allermest udbredte i 1500-, 1600- og 1700-tallet, samtidig er nogle af dem, vi i dag har bevaret relativt færrest af. Hvad der en gang var almindelige og relativt billige brugsbøger er i dag blevet til sjældne- og kostbarheder. Det gælder små bøger til ”menigmand” lige fra opbyggelsesskrifter til underholdende historier, sådan som det bl.a. er blevet dokumenteret i nyere dansk forskning.¹ Og det gælder også hovedparten af de bøger, der i sin tid blev anvendt til undervisning. Skolebøger var nærmest til for at blive slidt op. De var redskaber i en læreproces, og de blev sjældent gjort til genstand for indsamling og opbevaring i rigtige biblioteker.

Denne artikel skal handle om den tidligmoderne periodes danske skolebøger og om, hvordan vi kan få mere at vide om disse bøger og brugen af dem – på trods af, at vi har bevaret så få. Med skolebøger menes både de titler, som blev brugt af drengene i byernes latinskoler, og det udvalg af religiøse tekster, skrive- og regnebøger, der blev anvendt i forskellige former for danske skoler og i den mere uformelt organiserede børneundervisning. Målet er ikke at give en oversigt over disse udgivelser eller at foretage et bibliografisk nærstudie af udvalgte eksempler i denne omgang. Derimod vil jeg forsøge at diskutere forskningens muligheder for at komme tættere på denne næsten usynlige del af den tidligmoderne tids bogkultur og at pege på nogle af de bog- og kulturhistoriske problemstillinger, som det vil være oplagt at forfølge. Det sidste er ikke mindst blevet aktuelt i sammenhæng med et nyt stort forskningsprojekt om ”Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år”.² De følgende sider skal derfor også læses som et foreløbigt katalog over nogle af de boghistoriske vinkler, som det skolehistoriske projekt vil gøre brug af, og over nogle af de skolehistoriske problemstillinger, som boghistorisk forskning med fordel vil kunne lade sig inspirere af.

Skolebøger – set fra forskellige fagperspektiver

At bøger til børneundervisning kan påkalde sig interesse fra et boghistorisk synspunkt vil umiddelbart være indlysende. Her er tale om et korpus af

tekster, håndskrevne og senere især trykte, som kan studeres ud fra en bred vifte af boghistoriske problemstillinger: Hvordan er forholdet mellem disse og andre former for bøger? Er det relevant at tale om en særlig genre? På hvilke områder kan man iagttage kontinuitet og på hvilke områder brud mht. disse bøgers indhold og form? Hvilke bogformater var i anvendelse, hvilke former for illustrationer, hvilke skrifttyper og sidelayout? Og har særlige udgivelses- og distributionsforhold gjort sig gældende for netop skolebøgerne? Hvad kostede disse små tryksager – og hvem købte, ejede og brugte dem?

I ældre boghistorisk og bibliografisk forskning, med dens interesse for bogtrykkerkunstens fornemste frembringelser, blev de udstyrsmæssige mere primitive skolebøger sjældent viet særlig opmærksomhed.³ Men dette har naturligt ændret sig med den nyere og mere bredt kulturhistorisk orienterede boghistorie. Flere kapitler i det monumentale *Histoire de l'édition française* behandler skolebøger og undervisningsmaterialer, og siden er der skrevet såvel større som mindre afhandlinger om genren i international forskning.⁴

Inden for skolehistorisk forskning har skolebøger haft en næsten selvskreven plads. Men traditionen for at skildre tidligere århundreders skolegang som forløbere for den skole, der senere blev udviklet, har ofte præget tilgangen. Lige som man har spejdet efter *rigtige* skolebygninger, central skolelovgivning og uddannede lærere, så har der længe været en tendens til at lede efter pædagogisk vellykkede skolebøger.⁵

Et nyere eksempel kan ses i en antologi om emnet, *Skolebøger i 200 år* (1970), redigeret af Vagn Skovgaard-Petersen, der som en given ting undersøger skolebogen som særskilt genre. Første hovedafsnit bærer overskriften "Folkeskolens bøger 1770–1900", og den kronologiske afgrænsning signalerer, at emnet først for alvor kan fanges, når der er rigtige skolebøger på bordet – og rigtige skoler at placere dem i. I det indledende kapitel, "Skolebogen som kulturhistorisk kilde", fremhæver Skovgaard-Petersen, at der er tale om et "kulturhistorisk og pædagogisk [...] fascinerende og frugtbart kildemateriale, et særpræget kulturspejl", ikke mindst fordi man gennem skolebøgerne kan "danne sig et indtryk af, hvordan man i datiden ønskede, børnene skulle opfatte sig selv og deres omverden". Derimod må man "gå varsomt til værks", når det gælder spørgsmålet om selve undervisningen. At trænge ind i tidligere tiders undervisningsverden betegner redaktøren som en vanskelig opgave, men han fremhæver samtidig, at det er oplagt at tage udgangspunkt i skolebøgerne "med den dominerende rolle skolebogen indtil nu har spillet i folkeskolens og gymnasieskolens normale undervisning".⁶

Det er naturligvis ikke muligt at slutte direkte fra de enkelte skolebøger til, hvordan de blev brugt og forstået. Men ikke desto mindre er der grund til at se nærmere på skolebøgerne – og ikke mindst til at rejse nogle nye spørgsmål. I løbet af de sidste årtier har skolehistorien ligesom mange

andre historiske forskningsfelter fået nye dagsordener under påvirkning fra den såkaldte ny kulturhistorie og de mange forskellige ”vendinger”, senest den materielle og rumlige vending. Prægnant står bl.a. en række bidrag fra den belgiske skolehistoriker Marc Depaepe, der plæderer for vægtning af ”the history of everyday schooling” og ”the grammar of schooling”.⁷ Depaepe har overbevisende demonstreret, hvordan næsten al ældre skolehistorie har taget sit udgangspunkt i store fortællinger om de pædagogiske ideers og skolelovgivningens udviklingshistorie, men kun yderst sjældent har formået at åbne det univers, der hedder skolens, klasseværelsets og børnenes hverdag. Hvad skete der *i praksis*, når skole fandt sted – og når skolebøgerne blev taget frem?

I forskningsprojektet ”Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år” skal det være målet at studere skiftende tiders skolegang ”nedefra” og fra hverdagens perspektiv: Hvad betød skole konkret for de elever, lærere og forældre, der var involveret? Det vil være en pointe at påvise såvel forandringer som kontinuiteter over tid. Og at demonstrere, netop ved hjælp af hverdagsperspektivet, at indhold og betydning af ”skole” kunne variere meget, alt efter om der var tale om by eller land, skoler for høj eller lav, drenge eller piger, ældre eller yngre elever – eller børn med anden etnisk baggrund. Ved hjælp af nedslag i de samme otte lokalområder op gennem tiden er det intentionen af kunne konkretisere variationer og forskelle, både over tid og i forhold til køn, klasse, etnicitet og rum.⁸

Hvor kommer skolebøgerne så ind i billedet? Når det gælder forsøget på at fange hverdagens skolegang, vil et centralt greb bestå i at vægte skolens materialiteter. Det gælder en karakteristik af skolens bygninger, af elevens og lærerens placering i rummet, af forhold omkring beklædning, hygiejne, mad – og af de konkrete undervisningsmidler, herunder skolebøgerne. Selve de bevarede bøger vil udgøre vigtige kilder til denne historie, men det vil ofte være afgørende at kunne bringe også andet, typisk arkivalisk materiale i spil, hvis vi ønsker at forstå, hvordan skolebøgerne konkret blev brugt og forstået.

Blandt de centrale spørgsmål, som det skolehistoriske projekt vil stille i forbindelse med skolens bøger, kan følgende nævnes: Hvilke bøger brugtes overhovedet i børneundervisningen ved de forskellige former for skole? Hvad stod der i disse bøger (indholds- og holdningsmæssigt) – og hvilke former for bøger var der konkret tale om? Var de håndskrevne eller trykte? Var de tykke eller tynde, indbundne eller uindbundne? Og nok så vigtigt: Hvordan blev bøgerne rent faktisk brugt? Var det kun læreren, der havde bogen – eller også eleverne? Hvem havde finansieret bøgerne – og hvad skete der, hvis bøgerne gik tabt? Var der tale om bøger til stille læsning og/eller til udenadslære? Til afskrivning, overhøring eller måske ligefrem (i nyere historie) til gruppearbejde og diskussion? Så snart man går ind i sådanne problemstillinger handler det om andet og mere end

bøgerne selv. Så bliver der i allerhøjeste grad tale om bogbrug og om bøgernes kulturhistoriske betydning. Skolebøgerne og deres anvendelse vil kunne udnyttes som en prisme til at studere en lang række centrale skolehistoriske problemstillinger, herunder spørgsmål relateret til magt og repræsentation, selektion og disciplin, kundskabsformidling og identitetsdannelse.

Med tanke på det 19. og 20. århundredes store udbud af skolebøger inden for mange forskellige fag og på disse århundreders skiftende nationale og politiske dagsordener, er det formentlig ikke så vanskeligt at forestille sig, hvordan sådanne problemstillinger kan forfølges.⁹ Men hvordan med den tidligmoderne periode? Hvordan kan skolens bøger overhovedet afgrænses, opspores og undersøges i århundrederne forud for det sene 1700-tals og følgende århundreders ”rigtige” skolebøger?

Latinskolebøger. Bevarede bøger og arkivalske spor

Lettest lader dette sig gøre for latinskolens vedkommende. Et vigtigt kapitel i Kirkeordinansen fra 1537/39 omhandler reorganiseringen af de danske og norske latinskoler. Det havde høj (kirke)politisk prioritet at sikre uddannelsen af den reformerede kirkes tjenere. Og i selve den nye kirkes grundlov indgår derfor en detaljeret beskrivelse af, hvad latinskoleeleverne skulle lære. Det interessante er, at det ønskede curriculum reelt udformes som en gennemgang af de bøger, der skulle benyttes i undervisningen.¹⁰ Også i de følgende århundreder, hvor der jævnlige udsendes bestemmelser, som præciserer, supplerer eller diskret korrigerer Kirkeordinansens grundlag, er det gennem anvisninger om at bruge bestemte bøger, at curriculum og fortolkningsparadigme lægges fast.¹¹

Men lovgivningen og lærde mænds anbefalinger er langt fra de eneste kilder, vi råder over. Der var brug for mange skolebøger til landets latinskoleelever, og derfor var skolebøger et lukrativt marked for tidens bogfolk. Det lykkedes flere trykkere, herunder nogle af de i forvejen privilegerede universitetsbogtrykkere, at få formel eneret på udgivelse af skolebøger, og ud fra privilegieansøgninger og -tildelinger samt sager om krænkelse af disse privilegier kan der tegnes vigtige brudstykker til billedet af, hvordan nogle af de mest efterspurgte skolebøger blev trykt og solgt.¹² Fra 1600-tallets midte og frem har vi i nogle tilfælde skifteinventarer eller auktionskataloger efter forlagsboghandlere bevaret, og her kan vi som forskere, flere århundreder efter, så at sige gå på opdagelse i deres lagre. For mens den enkelte lille skolebog kun sjældent ville blive optegnet som del af et privat indbo, fordi bogen repræsenterede en så beskeden værdi, var situationen en ganske anden, hvor en boghandler lå inde med stabler af disse bøger, indbundne såvel som (oftest) uindbundne. Hos Joakim Moltke og Christian Cassube i hhv. 1666 og 1693 fandtes både danske, tyske og hos førstnævnte ikke mindst latinsprogede skolebøger i

store mængder, herunder titler og udgaver, som ikke kendes fra andre kilder.¹³

Men kan vi være sikre på, at de trykte skolebøger nåede ud til landets skoler? Og var der nødvendigvis de samme bøger og de samme mængder af bøger i forhold til antal elever ved de forskellige latinskoler? Svaret kender jeg ikke i skrivende stund. Men det er en kendt sag, at latinskolerne havde meget forskellig størrelse og forskellig ”profil”. Der var de store katedralskoler i domkirkebyerne, med gerne fem eller i perioder endnu flere lektier. Og der var – frem til 1739 – mange ganske små latinskoler, med blot to og i visse tilfælde kun en enkelt lektie.¹⁴

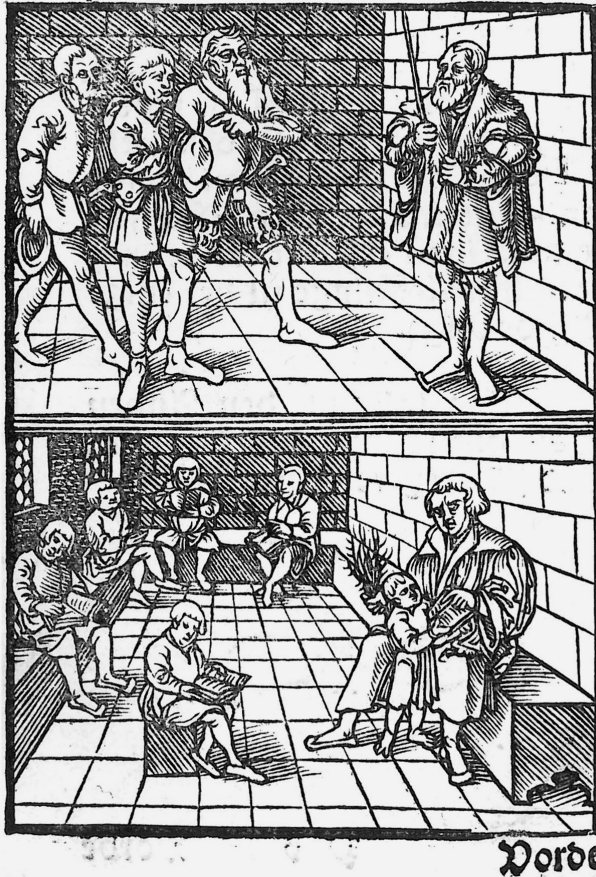
Vigtige oplysninger om de bøger, der konkret blev brugt i de enkelte skoler, kan findes i bevarede visitatsindberetninger fra bisperne, og, især fra 1700-tallet, i indberetninger fra skolemestrene selv. Derudover kan ikke mindst skoleregnskaberne være sande guldgruber af oplysninger omkring bogkøb.¹⁵ Her er det naturligvis uhyre vigtigt at skelne mellem indkøb til skolen selv, dvs. skolemesteren, lærerne og skolens bogsamling, og så indkøb til eleverne. I ældre boghistorisk forskning er det primært de egentlige skolebiblioteker, der har interesseret forskningen – af indlysende grunde. Men i forhold til den aktive bogbrug er det navnlig indkøb til eleverne, der må påkalde sig interesse.

Det er tydeligt, at det på ingen måde var sådan, at skolen skulle eller kunne forsyne alle elever med alle bøger. Men samtidig har man været helt og aldeles klar over, at adskillige elever stod uden midler til bogkøb. Her skal det erindres, at latinskolen i udpræget grad *også* var en forsorgsinstitution, hvor fattige børn fik tilbudt mad, klæder og faste rammer – og blev holdt væk fra gaden.¹⁶ Også bøger blev delt gratis ud! I flere af 1500-, 1600- og 1700-tallets private stiftelser til de danske latinskoler præciseres det direkte, hvilke formål pengene skulle anvendes til – og jævnlige blev bogkøb nævnt direkte.¹⁷ I selve de bevarede regnskaber kan man følge de konkrete indkøb, både ved større og mindre skoler. Ofte købes bøger i samlede partier; andre gange købes bøger til enkelte, navngivne drenge. Enkelte gange præciseres anledningen, som da tre drenge i Vordingborg 1633 fik erstattet de bøger, der var blevet stjålet ved indbrud på skolen.¹⁸

Regnskabsmaterialet fortæller ikke blot om specifikke bogtitler, men kan også give informationer om bøgernes udseende og tilstand. Nogle gange oplyses det direkte, hvorvidt bøgerne var indbundne eller uindbundne. I regnskabsåret 1625–25 købte man i Vordingborg to forskellige typer abc’er til hhv. 2 skilling per styk og 5 skilling stykket. Om de sidste blev det præciseret, at disciplene skulle bruge dem efter tur. At de kostede mere end dobbelt så meget som de andre, skyldes utvivlsomt, at de var blevet bundet ind, netop for at kunne holde til genbrug.¹⁹

Hvorvidt kan selve de bevarede skolebøger bidrage til viden om, hvordan de blev brugt? Det kan de på flere forskellige planer. Men det er nødvendigt altid at have in mente, at skolebøgerne – inklusive dem, der

Den Tredie Bøn.

I Peder Tidemands danske oversættelse af *Hortulus Animæ. Siælens Vrtegeaard*, tryk i Wittenberg 1552, er den tredje bøn i Fader Vor (Ske sin vilje på jorden, som den sker i himmelen) blevet illustreret med to billeder: Den dømmende øvrighed og den undervisende skolemester. Indlæringens to centrale redskaber er tydeligt afbilledet: (Skole)bogen og riset. – Det kongelige Bibliotek, København (signatur LN 954, 8°).

var beregnet på ”den lærde skole” – har været betragtet som brugsbøger, og at kun få er blevet bevaret for eftertiden. Det betyder, at man må være yderst påpasselig mht. generaliseringer ud fra de bevarede eksemplarer. Men det er indlysende, at vi må studere de bevarede bøgers indhold og budskaber (som det også er blevet gjort i ældre forskning), og at vi – i langt højere grad end hidtil – kan udnytte den nyere boghistories analytiske tilgange til bøgerne som fysiske objekter, hvor forholdet mellem tekst og medie betones i analysen.

Et enkelt eksempel: Fra et skole- og læringshistorisk synspunkt er det interessant at se, hvordan man har tilrettelagt de bøger, hvor børnene

skulle oplæres i et nyt sprog, nemlig latinen, og hvor der traditionelt blev benyttet en anden skrifttype (antiqua). Det kan studeres i en bog som Sebaldu Heyden, *Formulæ puerilium colloquiorum pro primis latinæ tyronibus*, som er bevaret i en udgave, trykt i København 1660. Teksten består af 27 samtaler mellem to skoledrenge om helt almindelige dagligdags emner (at skulle stå tidligt op om morgenen, at skulke fra timerne osv.). Den er skrevet i relativt korte (ofte muntre) hovedsætninger, der er sat op efter hinanden som i manuskriptet til et skuespil. Det er tydeligt, at indholdet er komponeret med henblik på de yngste elever, og at dette formål er søgt underbygget af det konkrete layout. De enkelte latinske sætninger efterfølges straks af en oversættelse på dansk, og hvor de første er sat med antiqua, er de sidste trykt med fraktur. En udgave som denne kan fortælle os meget om formidlings- og undervisningsstrategier på denne tid. Men Heydens *Formulæ puerilium colloquiorum* minder os samtidig om noget af alt det, vi har svært ved at undersøge. Det vides nemlig, at den danske forlægger Hans Vingaard allerede i 1529 lod trykke en udgave af Heydens bog i Viborg. Men denne er gået tabt. Dertil kommer, at Heydens *Formulæ* anbefales som en vigtig lærebog i skolen i et forslag fra 1569 om reform af latinskolerne. Et fragment af en udgave fra 1626 er bevaret. Meget tyder således på, at bogen har været almindelig kendt i ca. hundrede år forud for det ældste eksemplar, som endda er et unika (ud af et oprindeligt oplag på næppe under 500 eksemplarer). Formentlig har 1500-tallets udgaver af *Formulæ* lignet 1660-udgaven, men vi kan ikke vide det med sikkerhed, og vi er afskåret fra at kunne forfølge udgivelseshistorien i detaljer.²⁰

Når det gælder spørgsmålet om, hvordan bøgerne konkret blev brugt af elever og lærere, så er man, som i mange andre former for kulturhistorisk forskning, i høj grad afhængig af ”incidental information”, dvs. af at helt andre forhold og dagsordener får nogle mennesker til at udtale sig om ting, som de ellers ikke normalt ville have grund til at formulere sig omkring, i hvert fald på skrift. Eksempelvis som led i retssager, hvor man under afhøring af vidner osv. kan støde på oplysninger om, hvad de involverede personer konkret spiste, drak, eller gjorde, da en bestemt begivenhed indtraf. Eller der kan være tale om sager, der decideret handler om konflikter i et bestemt skolemiljø, fx klager over en lærer, der ikke udfører sine opgaver som påkrævet. I en sådan sag kan vi være heldige pludselig at få specificeret, hvilke bøger bestemte elever havde brugt – eller ikke brugt (dvs. i modsætning til normal eller forventet praksis!).

Der eksisterer dog også muligheder for blot lidt mere systematisk at opspore oplysninger om netop latinskoleelevernes brug (og udbytte) af deres skolebøger. Det var på latinskolerne, at de fleste af de mænd, der senere kom på universitetet og fik poster inden for kirken og centraladministrationen, havde trådt deres barnesko. Og det er primært fra denne gruppe mænd, at vi fra 1600-tallet og frem begynder at have forskellige

former for selvbiografier bevaret. Den type kilder, der i international forskning mere bredt kaldes ”ego-documents” eller ”Selbstzeugnisse”. I selvbiografiske optegnelser indgår ofte kortere eller længere redegørelser for skoleforløb, og her ligger givetvis muligheder gemt for at komme tættere på de pågældende mænds skolegang og skolebøger – omend, naturligvis, i erindringens lys.²¹

Grundbøger til 1500- og 1600-tallets danske ”skoler”

Mens vi trods alt ved relativt meget om traditionen inden for den lærde skole, så forholder det sig anderledes, når det gælder de mange forskellige former for elementær undervisning på modersmål, der fandt sted, hvor en lærer (eller læremoder) ”holdt skole”. Denne formulering bruges hyppigt op gennem hele den tidligmoderne periode. Og udtrykket dækker det forhold, at der – med et moderne udtryk – forelå en undervisningssituation, hvor nogen gav og andre modtog undervisning. Udtrykket ”at holde skole” implicerer dog en vis grad af organisering og reelt også, at de involverede alle opfattede det, der foregik, som skolehold. Oftest var en form for betaling del af fænomenet. Men hovedpointen, i forhold til ældre skolehistorisk forskning, er, at der ikke behøvede at være tale om en særlig skolebygning og slet *ikke* om en ”institution” med dertilhørende fundats eller vedtægter.²²

I forhold til spørgsmålet om skole- eller undervisningsbøger betyder det, at vi i sagens natur ikke råder over den form for kildemateriale, som latinskolerne – og tilsynet med disse – trods alt kastede af sig. Og det er af samme grund, at skolehistorikere op gennem det meste af 1800- og 1900-tallet har ment, at det først gav mening at studere danske skolebøger, når disse klart kunne identificeres som genre og i forhold til nogle ”rigtige” skoler. Men når ”skole” foregik på så mange måder, som det netop er fremgået, bør det få konsekvenser. Meget tyder nemlig på, at de første læsebøger på afgørende vis kan forme, hvordan mennesker læser. Dette synspunkt vil jeg vende tilbage til i afslutningen. En vigtig udfordring består under alle omstændigheder i at definere eller indkredse, hvilke bøger vi kan opfatte som ”skolebøger”, før ”skolen” for alvor tog form og lukkede sig mere af i forhold til resten af samfundet. Hvordan kan vi få viden om de bøger, der blev brugt i undervisningen?

Igen må man kombinere analyse af de bevarede bøger med studier i arkivalsk materiale.²³ Grundlaget for al undervisning i 1500- og 1600-tallets Danmark – og børnenes første bog – har været ABCen. Uhyre få er bevaret. Fra hele 1500-tallet kendes kun én – en udgave på plattysk fra 1591, trykt hos Mads Vingaard. Fra 1600-tallet er bevaret ét eksemplar på latin, fra 1634, og på dansk et fragment af en ABC fra 1649 (trykt af Salomon Sartor) samt et endnu udateret fragment også fra 1600-tallets midte. Dernæst skal man frem til 1705, før man støder på næste fragment, og til

Hanen som symbol på årvågenhed prydede som regel bagsiden af den tidlige moderne periodes ABCer, som her på en latinsk ABC, trykt af universitetsbogtrykkeren Salomon Sartor i 1634. Det interessante er, at der ikke står "Anno 1634", men derimod "Aar 1634", givetvis fordi trykkeriet har brugt samme forlæg som for de danske ABCer, der blev trykt samme år. Ingen af de sidstnævnte er dog bevaret. – Det kongelige Bibliotek, København (signatur 3,-434, 8°).

1731, før vi har en hel dansk-sproget ABC bevaret. ABCerne er stort set identiske frem til midten af 1700-tallet. Det gælder såvel form som indhold. De er trykt som oktaver på 16 tryksider, der typisk måler 132 × 80 mm.²⁴ På forsiden er trykt selve alfabetet i fraktur, først med små bogstaver, dernæst med store. Herefter følger tre tekster: Fader Vor, trosbekendelsen og de ti bud. Læsestoffet var således identisk med de første tre dele af Luthers lille katekismus, og det ville derfor på mange måder være på sin plads at give ABC'en tilnavnet "den mindste katekismus".

Den tætte kobling mellem læseindlæring og kristen børnelærdom rakte tilbage til middelalderen. Og det er interessant at notere sig, at selvom Luther omorganiserede stoffet, da han forfattede sin lille katekismus, og placerede de 10 bud som katekismens første del frem for den tredje, og selvom alle efterreformatoriske katekismer i Danmark fulgte denne ord-

ning, så bibeholdt man den middelalderligere rækkefølge i selve ABCen, ligesom man også gjorde det i Sverige.²⁵

Luthers *Den lille Katekismus* udkom første gang på dansk allerede i 1532, men blev udbredt i den oversættelse, som Peder Palladius lod udgive i 1538. Og det synes, som om denne lille bog overalt blev brugt som børnenes læsebog nr. 2. Her er der flere eksemplarer bevaret end tilfældet var med ABCerne, men stadig uhyre få i forhold til, hvad der har eksisteret en gang. Et meget sigende udtryk herfor er, at der ifølge Lauritz Nielsens *Dansk Bibliografi 1482–1600* kendes i alt 19 forskellige udgaver af katekismen frem til år 1600. 17 er unika, mens der kun i to tilfælde kendes mere end ét eksemplar af samme udgave. Det betyder, at vi har fået kendskab til en ny udgave for næsten hver katekismus, som er dukket op (og 5 af de 19 er tilføjelser i bibliografiens supplement-bind fra 1996). Hver udgave har oprindeligt været trykt i hundreder, formentlig snarere tusinde eksemplarer. Og det kræver derfor hverken megen fantasi eller matematik at forstå, at vi kun har bevaret få promille af, hvad der en gang eksisterede. Der har givetvis været mange andre oplag, der aldrig blev registreret eller bevaret, før de sidste eksemplarer gik fra at være nogle få til helt at forsvinde.

Også for det følgende århundrede kan meget udledes ud fra de bevarede katekismer. Igen er det tydeligt, at vi kun har bevaret en brøkdel af, hvad der en gang eksisterede (af 54 forskellige udgaver fra 1600-tallet kendes de 36 kun, fordi de har overlevet som tillæg til velindbundne salmebøger og ”åndelige håndbøger”).²⁶ Men bøgerne selv har også en anden historie at fortælle, idet man kan konstatere, at den lille katekismus i løbet af 1600-tallet fik ”vokseværk”. Mens 1500-tallets udgaver, baseret på Palladius’ oversættelse, kun medtog katekismens første fem parter med Luthers forklaringer samt udvalgte bønner, så lancerede Sjællands biskop (1615–38) Hans Poulsen Resen en udgave, hvor også hustavlen var med, foruden en samling af spørgsmål til børnevisitats. Senere udgaver medtog desuden et tillæg med bibelsentenser, udvalgt af Jesper Brochmand. De mere omfattende ”små” katekismer er et udtryk for den stadig større vægt, som gejstligheden lagde på undervisningen i børnelærdom, og for de stadig højere krav, der stilledes. Det store pensum syntes afgjort at forudsætte, at de unge selv kunne læse de trykte bøger!²⁷

De bevarede ABCer og katekismer viser os først og fremmest, hvordan tidens første læsebøger så ud. Skal vi sige noget om udbredelsen og brugen af dem, må vi igen inddrage andre kilder. Her byder bl.a. skiftemateriale sig til, især efter købstadsbogbindere, handelsfolk og skolelærere. Et par eksempler kan række. En bogbinder som Morten Ploug i Nakskov, hvis lager blev registreret ved hustruens død i 1694, fik i alt ca. 275 bøger noteret, foruden ”1/2 Riis Wiiser og Historier” (dvs. 250 ark). Ud af de 275 bøger var de 50 ABCer og 50 katekismer, dvs. at over en tredjedel af lageret bestod af læseundervisningens grundbøger. Og mens bøger generelt

kun var at købe hos netop bogbinderne, så udgjorde lige præcis de to nævnte udgivelser (samt nogle gange også salmebøger, evangeliebøger og almanakker) en undtagelse. I Aalborg kunne man i 1690'erne erhverve sig disse standardvarer i syv ud af 16 kramboder. Også hos enkelte skolemestere er der registreret så mange katekismer m.m., at det kunne tyde på, at der har været tale om varer til videresalg. Eller muligvis om bøger til ud-lån?²⁸

Derimod er disse meget små og ikke særlig kostbare bøger så godt som usynlige i private skifter. Kun enkelte gange er en – formentlig pænt eller decideret fornemt indbundet – katekismus registreret. Relevant regnskabsmateriale findes kun sporadisk bevaret, fordi der netop ikke var tale om køb til særlige institutioner.²⁹ Til gengæld er der vigtig viden at hente fra en bred vifte af gejstlige kilder, herunder både teologisk litteratur og visitatsberetninger. Det er i høj grad ud fra dette materiale, at vi overhovedet kan slå fast, at børnene blev undervist med katekismen som omdrejningspunkt. Anvisninger i den teologiske litteratur og på landemoder, eksempelvis fra den føromtalt biskop Resen, er ikke kun udtryk for fromme ønsker, men er formuleret på en måde og stilet direkte til et samtidigt publikum, at man kan konkludere, at anvisningerne forholder sig til en etableret praksis. Det er dog værd at huske, at fokus er på børnenes tilegnelse af netop katekismens indhold, der skulle læres udenad og tages til hjertet. Dette er undervisningens formål, og det er dette, der afprøves ved visitatserne. Meget tyder på, at der netop i 1600-tallets første halvdel sker en udvikling, hvor man i stigende grad lader børnene lære at ”læse i bog” som forberedelse til, at de kan lære katekismen udenad, svarende til den udvikling Egil Johansson har dokumenteret i Sverige ud fra de bevarede husforhørslængder.³⁰ I det danske kildemateriale er vidnesbyrdene mere spredte med hensyn til, hvordan den konkrete undervisning fandt sted. Der var ingen, som havde pligt – og kun i sjældne tilfælde anden grund – til at nedfælde på skrift, hvordan man konkret gik frem, når de mindste skulle lære deres ABC.

Heldigvis kan der peges på nogle få undtagelser. I ordlyden til nogle af de tidlige skolefundatser har stifterne præciseret, hvad der skulle foregå ved de små skoler.³¹ I adelige arkiver er der fundet enkelte instruktioner til skolemestere angående de sønner og døtre, der skulle opdrages af skolemestere uden forældrenes tilstedeværelse.³² Disse børn fik naturligvis på mange måder en helt anden undervisning end børn i andre samfundslag. Men når det gælder den første indlæring af børnelærdom og læsning, er der ingen grund til at antage, at fremgangsmåden var så meget anderledes. Endelig findes et interessant og informativt materiale i nogle af de små beskrivelser, næsten nekrologer, som visse sognepræster indsatte i deres kirkebøger, når de begravede mindreårige børn. Her fortælles jævnlige om, hvorvidt børnene havde lært ”færdig læsning” eller at ”læse udi bøger prent”, og det fremgår, hvordan Luthers lille katekismus var såvel grund-

At bøger (og ris) også skulle anvendes i den undervisning, som foregik inden for hjemmets fire vægge, fremgår af denne detalje fra titelkobberet til sognepræsten Knud Sevaldsen Bangs katekismusforklaring, *Den søde oc Velsmagende Catechismi Bryst-Melck*, København 1681. Det er præsten i det norske sogn Toten, der selv har lavet kobberstikket. I sin fortale gør han detaljeret rede for, hvordan hans manuskript har cirkuleret som håndskrift, og hvordan det nu bliver trykt for at kunne læses af flere (og gratis uddelt til hver husstand i menigheden!). – Det kongelige Bibliotek, København (signatur 3,-414, 8°).

bog som hovedmål for undervisningen. Selve ABCen omtales dog så godt som aldrig i de gejstlige kilder.³³

Før vi forlader undervisningens grundbøger, er der grund til at understrege, at oplæring i den kristne børnelærdom naturligvis er foregået på mange måder, og at læsning i trykte bøger kun har været ét af flere undervisningsmidler eller -metoder. Børnene har naturligvis også hørt de centrale tekster læst højt ved gudstjenester i kirken, af degn og præst ved undervisningen, og formentlig også tit i hjemmene. Mange har kunnet "ordene rent", helt eller delvis, før en egentlig læseundervisning gik i gang.³⁴ Det talte og det trykte ord er således oftest gået hånd i hånd, og også "det sungne ord" må givetvis tillægges stor betydning.³⁵ Et andet grundlæggende forhold i forbindelse med tidsrummets børneundervisning, er, at de anvendte kernetekster ikke var fremstillet *udelukkende* til dette formål. *Den lille Katekismus* var et troens "gyldne klenodie", som Luther havde uddestilleret til hjælp og støtte for alle kristne, unge som gamle. Ud fra dette perspektiv vil det være misvisende at karakterisere katekismen som en "skolebog" som sådan. Men samtidig må det bemærkes, at mange titelblade allerede fra 1500-tallet skilte sig ud, at der var tale om et skrift af særlig nytte "for unge folk og børn". Forestillingen om, at der var brug

for bøger til børneundervisning eksisterede tydeligvis. Og der er næppe tvivl om, at en stor del, hvis ikke ligefrem hovedparten, af de mange ABCer og katekismer, som vi foran så registreret hos bogbindere og andre, endte i hænderne på børn, der modtog (skole)undervisning. Mange katekismer var således – de facto – skolebøger.

Skolebøger for viderekomne i danske og tyske skoler

Er det muligt at sige noget om, hvilke bøger der var i brug i undervisningen, når først læsegrundlaget var kommet på plads? Alene pga. de mange forskellige former for skolegang siger det næsten sig selv, at der ikke har været tale om noget fast eller fælles curriculum. Men nogle mønstre kan bestemt udledes.

Skal man tro bøgerne selv, så er der navnlig én genre, der præsenterer sig selv som den elementære undervisnings ”niveau 3”, efter ABC og katekismus. Det drejer sig om de såkaldte katekismusforklaringer. Mens latinskolens grundbøger sjældent var forsynet med længere forord, fordi disse (internationale) bøger og deres brug har været indlysende for brugerne, så ledsagede periodens gejstlige forfattere ofte deres dansksprogede udgivelser med lange ”brugsvejledninger”. Med de øgede krav til de unges børnelærdom, både kvantitativt (større pensum) og kvalitativt (tilegnelse og forståelse), og med de nye muligheder som en mere udbredt læsefærdighed åbnede op for, har mange præster, provster og bisper følt sig kaldede til at udgive nyt undervisningsmateriale. Eksempelvis udgav Søllerødpræsten Jørgen Lauridsen Aaskow en katekismusforklaring, der nåede at komme i mindst tre oplag. I en fortale gennemgik han, hvordan skriftet skulle bruges:

Thi naar de [unge og enfoldige] haffve først lærdt Catechismum uden ad/ kand den/ som dem undervise/ effter saa som hand acter deres Alder og Forstand her til/ effter leiligheden/ iblant øffve dem med slige Spørgsmaal (om hannem saa behager) eller oc Børnene selff kunde hafve Lyst til at læse dem/ oc øffve sig der med indbiurdis. Her med leggis ingen nogen Aag eller byrde paa.³⁶

Der er tydeligt, at Aaskow og mange andre forfattere har tilrettelagt både indhold og form i disse skrifter ud fra overvejelser omkring den undervisningssituation, som de var beregnet på. Det er ikke mindst af denne grund, at de bør betragtes som undervisningsbøger.³⁷

For de lidt viderekomne udi læsning og børnelærdom har også salmebogen og evangeliebogen ofte tjent som undervisningsbøger. At vi ved dette, skyldes dog ikke vidnesbyrd i bøgerne selv, for igen var der jo tale om bøger, der også brugtes i mange andre sammenhænge. Atter er vi afhængige af spor af mere tilfældig karakter i navnlig arkivalisk materiale, der kan røbe træk af periodens (skole)bogbrug. I nogle af de føromtalte

”nekrologer” i kirkebøgerne hører vi således, hvad de unge børn ifølge præsten havde læst. Om Anne Lauridsdatter, der var født i Vonsild sogn syd for Kolding 1694, beretter præsten Johannes Røde bl.a. følgende:

Oc det merckeligt er om hendis gode naturs nemme, da kom hun et halff aar i skole til Christian Pedersen oc lærde icke alleene at læse i huad bog hende forekom, men hun og viste hendis catechismum ferdig udenad at opsige, læsde evangelier oc psalmer oc sang af bogen med de andre i huset.³⁸

At det ikke kun var den tydeligvis kvikke Anne, der læste i en evangeliebog, fremgår fx da præsten i december 1681 fra prædikestolen meddelte, at ”Jens Jensen lader liuse æffter en evangelij bog, som hans sønn tabte paa veijen fra skolen”.³⁹ Det kan tilføjes, at de bevarede instrukser og rapporter om adelsbørns opdragelse også nævner salmebøger, evangeliebøger og desuden Davids Psalter som grundlag for læseøvelser for både drenge og piger.⁴⁰

Yderligere en bog må omtales i forbindelse med læseundervisning i de tidligmoderne skoler, nemlig Biblen. Læsning heri var afgjort del af pensum for drengene i latinskolen og for de adeliges børn af begge køn. I forbindelse med danske skoler i 1500- og 1600-tallet er jeg dog ikke stødt på direkte omtale heraf. Nogle af lærerne har givetvis ejet en bibel og har læst højt herfra. Men Biblen synes at være blevet set som en svær bog, man ikke umiddelbart kunne kaste sig ud i. Dertil kom, at den var dyr. Såvidt det kan vurderes, blev bibellæsning i skolesammenhæng først et mere udbredt fænomen i 1700-tallet.⁴¹

Undervisning i læsning (af trykt tekst) og skrivning var som regel skilt ad i 1500- og 1600-tallet. Mange forældre, lærermødre og små skolemestere underviste udelukkende de små i boglæsning. Og mange børn nåede kun at erhverve sig denne færdighed i løbet af deres (korte) skoletid. Nogle lærere kunne dog også undervise i skrivning og i læsning af skrift, men denne undervisning skulle der som regel betales særskilt for. I mange tilfælde blev de drenge, der skulle lære skrivning, sendt videre fra deres første skolelærer til en særlig skrivelærer. Eksempelvis fortsatte gårdmands-sønnerne i Vonsild hos en skrive- og regnemester i købstaden Kolding, når de var blevet lidt ældre.⁴²

Hvordan undervisningen foregik mere konkret, og hvilke bøger der blev benyttet ved vi meget lidt om. Det er sandsynligt, at man ofte har øvet afskrivning ud fra eksempler, produceret af læreren selv. Et interessant eksempel er en privat kopibog, som er bevaret i Det kongelige Bibliotek. Den stammer fra en Poul Nielsen, der var skriver og skolemester i Lyngby nord for København, og er dateret 1639–40. Her er indført i alt 106 breve, domme, vidnesbyrd, pas, testamenter med mere. Håndskriftet kan have været brugt som en slags reklame i forhold til mulige kunder, der ville benytte Poul Nielsen som skriver. Men den kan med lige så stor

I *En synderlig Ny ABCEET*, skrevet af Jens Jensen Hjørring, kapellan i Halmstad, og trykt i København hos Daniel Eichhorn i 1661, findes den ældst bevarede instruktion i læseøvelser på dansk. Mellem selve alfabetet og de indledende katekismetekster er indsat bogstavsammenstillinger, som børnene kunne øve sig på. Først blot to bogstaver ad gangen, som her s. 2-3, dernæst de mange kombinationer med to konsonanter og én vokal, dernæst "Staffvæls aff tre Medliudende", dvs. "Blac, blec, blic..." osv. Det var denne fremgangsmåde, der blev almindelig udbredt i det følgende århundrede. Også Hjørrings ABC er et unika. – Karen Brahes Bibliotek, Odense (signatur E3 – 269).

sandsynlighed have været anvendt som forlæg for hans elevs skriveøvelser.⁴³

Når først børnene var kommet i gang med skrivningen, har de også kunnet skrive af efter trykte tekster. Og her har man jævnligt anvendt bøger, der ikke var lavet specielt til skolebrug. Blandt adelige ved vi, at Niels Heldvads såkaldte *Formularbog* var i brug. Bogens indhold af "standard-breve" til forældre og søskende, handelsforbindelser og øvrigheds-personer (ikke ulig Poul Nielsens samling), viser, at den havde en bred målgruppe, og at den hverken var skrevet til en speciel aldersgruppe eller udelukkende til adelige – eller til mænd. Og det kan tilføjes, at den er blevet registreret i en række private skifter efter håndværkere og handels-folk.⁴⁴

Regnebøger er straks lettere at få øje på som genre. Igen er der tale om bøger, som også kunne bruges som praktiske vejledninger eller mønsterbøger ude i "det virkelige liv". Men der er næppe tvivl om, at bøgerne også og nok primært er blevet brugt i undervisningen af de lidt større drengebørn. Der har været så stort et marked, at flere titler har kunnet

udgives samtidig, og nogle af de mest populære, som fx Søren Matthiesens regnebog fra 1680, nåede at udkomme i mange oplag.⁴⁵

I danske biblioteker findes tysksprogede skrive- og regnebøger bevaret, og også skifter dokumenterer deres forekomst i samtiden. Mange familier i danske købstæder var af tysk eller nederlandsk oprindelse, og i flere større byer havde en tysk skolemester slået sig ned, der kunne tilbyde sønnerne af håndværkere og handelsfolk at blive undervist på dette sprog. Og eftersom mange senere skulle på valsen eller handelsrejse og i det hele taget indgå i forretningsmæssige relationer sydpå, har det været nyttigt at lade netop skrivning og regning blive trænet i en tysksproget kontekst.⁴⁶

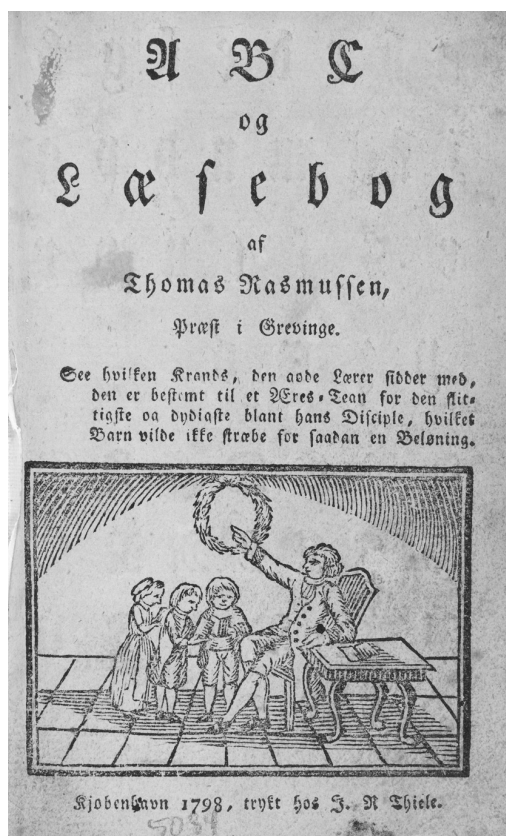
Videre undersøgelser af bevarede skrive- og regnebøger, trykte såvel som håndskrevne (og tilskrevne kommentarer i de trykte!), kombineret med analyser af bøger i læreres skifteregistreringer samt muligvis ”incidental information” fra eksempelvis læreres optegnelser eller ansøgningsbreve, vil formentlig kunne give nye indsigter i disse århundreders brug af bøger i undervisningen.

1700-tallets undervisningsbøger

I uddannelseshistorisk perspektiv er 1700-tallet traditionelt blevet set som en ny epoke eller rettere: som det århundrede hvor *skole*historien først for alvor begyndte. Her blev grunden lagt til en central, statslig organiseret skole – og nye pædagogiske tanker gjorde deres entré, ikke mindst med Rousseau. Der kan absolut ikke herske tvivl om, at 1700-tallet i både dansk og europæisk sammenhæng indvarslede meget nyt på det skolehistoriske område, herunder også nye tendenser mht. undervisningsbøgers indhold og udformning. Men mens man i ældre forskning næsten udelukkende har fokuseret på disse nybrud, vil der ud fra såvel boghistoriske som mere praksis-orienterede skolehistoriske problemstillinger være grund til at interessere sig for de samlede mængder af undervisningsbøger, samt disses udbredelse og anvendelse.

I 1739 udsendte Christian 6 en ny pietistisk inspireret forordning om skolegang på landet, og samme år omdannedes flertallet af købstædernes latinskeoler til danske skoler.⁴⁷ Allerede inden havde der på initiativ fra godsejere og velhavende borgere været en bølge af private skolegrundlæggelser. Og de indberetninger, som den enevældige konge fik tilsendt som forberedelse til reformarbejdet, dokumenterede nok store problemer og mangler (i hvert fald i indberetternes optik), men også at der foregik mere eller mindre organiseret (skole)undervisning i hvert eneste sogn landet over.

Der er ingen tvivl om, at flere børn kom i skole i løbet af 1700-tallet, men der var naturligvis overmåde store forskelle på, hvad ”skole” konkret indebar. For langt de fleste børn på landet, har undervisning – og skolebøger – i det meste af 1700-tallet ikke adskilt sig meget fra de forrige århundre-

En på næsten alle måder helt ny *ABC og Læsebog*, blev udgivet af provst Thomas Rasmussen i 1798, trykt hos J. R. Thiele, København). Der indledes med alfabetet og derpå ord med blot tre, fire og til sidst fem bogstaver. Men modsat Hjørrings abc fra 1661 (se foran), har provst Rasmussen valgt rigtige ord "And; Aad; Bar, Bed..." osv. Derefter følger små, relativt enkle sætninger, og endelig nogle korte, opbyggelige historier, bl.a. om "Den dydefulde Kristiane". Væk er selve katekismusteksterne. I et efterord forsvare provsten sig med "at det er ganske mod al Fornuft, at give Børn de vanskeligste og vigtigste Ting til Læsesyssel". – Det kongelige Bibliotek, København (signatur 15,-164, 8°).

ders læringstraditioner. 1739-forordningen præciserede, at enhver skole skulle have en bibel, og derudover fastslås det, at "Forældre og Formyndere betale Skolebøger for deres Børn, men for de Fattige Sognets Skole-Kasse". Det nævnes som sognepræstens ansvar, at enhver skole har et "Forraad af A.B.C Bøger, Catechismer, Catechismi-Forklaringer, Davids Psaltere, Nye Testamenter og Psalmebøger".

I forbindelse med indførelsen af konfirmationen i 1736 var biskop Pontoppidan sat til at udarbejde en ny katekismusforklaring. Denne blev reelt gjort til den nye "grundbog nr. 3" (efter abc og katekismus) i de forordnede skoler.⁴⁸ Når skoleholderne på landet underviste i skrivning og regning (hvad dog kom i anden række, efter børnelærdom og læsning),

har det derimod i vidt omfang været op til de enkelte lærere – og i nogle tilfælde måske eleverne selv – hvilke bøger der skulle benyttes.

For andre børn, især fra mere velhavende og veluddannede lag i byerne, var skolegang (i eller uden for hjemmet) noget, der omfattede flere år og mange discipliner. I adskillige tilfælde også flere sprog. Storborgere og adelige havde været i udlandet, og de ønskede, at deres børn fik den bedst mulige uddannelse. Samt de bøger, der egnede sig til formålet. Vil man indfange 1700-tallets skolebøger i bredeste forstand, dvs. også inddrage de titler, der blev anvendt i privatundervisningen på godser og i borgerhjem, fremstår udvalget som ganske stort og varieret. Navnlig fra 1700-tallets midterste årtier og frem udkommer en række nye titler, der er henvendt til dette mere eksklusive publikum og som på ny måder vil appellere til børnenes lyst til at lære. Det gælder eksempelvis en udgivelse som *Den danske Skole-mester*, 1766, hvis forord er stilet til ”Mine smaa venner”.⁴⁹

Også for den bredere befolkning kom der nyt undervisningsmateriale på markedet, som fx Thomas Rasmussens ny ABC fra 1787, som i 1798 udkom igen, nu kombineret med en egentlig læsebog, hvor den gamle katekismetradition eksplicit blev lagt på hylden til fordel for et indhold og en metode, der ifølge Rasmussen fremmede selve læseindlæringen (se illustration). Men ser man ud over det bog- og skolehistoriske landskab, så ændrede *praksis* sig ikke fra den ene dag til den anden. Det er ikke mindst dette område – hverdagens brug af bøger i børneundervisningen – som i allerhøjeste grad kalder på ny forskning for 1700-tallets vedkommende, med inddragelse af såvel de bevarede undervisningsbøger som arkivalisk materiale.

Skolebøger som indgang til læsningens verden

Til slut er der grund til at pege på det måske vigtigste perspektiv overhovedet i forbindelse med den tidligmoderne periodes skolebøger og deres relevans for boghistorien.

Mens mange børn i det 20. århundrede så og lærte deres første bogstaver i illustrerede børnebøger, så mødte børn og unge i det tidlig moderne samfund primært bogstavernes verden igennem de første skolebøger. Disse bøger var rammen og genstanden for deres første læseerfaringer. Undervisningsbøger gav drenge og piger deres første adgangskort til bøgerens verden – og til deres samtids skriftkultur. Det er min påstand, at bog- og litteraturhistorikere i langt højere grad bør medtænke dette forhold, når genrer og modtagergrupper diskuteres. For alle, der optræder som publikum i forhold til eksempelvis pietistiske skrifter, krigspropaganda eller lystige historier, havde trådt deres barnesko som læsere inden for en speciel læsetradition.

Der synes at være en betydelig grad af konsensus i nyere forskning om, at læsefærdighed (*literacy*) ikke er en fast defineret færdighed, som ind-

Nye fag kræver nye skolebøger. Georg Christian Raffe's *Naturhistorie for Børn*, fordansket og forbedret af F. Hansen og trykt hos J. R. Thiele 1784, reklamerede på forsiden med, at den indeholdt "tolv Kobberer", bl.a. den her viste "II. Plade", hvor den tilhørende tekst oplister korte forklaringer, herunder "5. En Kanarifugl, 6. En Neger med Sukkerrør, 7. Et Figentræ". Her kunne skolebarnet stifte bekendtskab med flora, fauna og mennesker i også fjernere egne af den danske konges riger og lande. Bogen kendes i fem forskellige oplag, det sidste fra 1819. Hvilke skoler og dermed hvilke børn, der blev undervist ud fra Raffe's bog, er så vidt vides ikke blevet undersøgt. – Det kongelige Bibliotek (signatur 21,-46, 8°).

læres ens og én gang for alle på tværs af tid og sted. Læsning er, som mange andre fænomener, i høj grad kulturelt betinget og farvet. Da den internationale literacy-forskning i 70erne og 80erne inspirerede nordiske forskere, og da Egil Johannssons bidrag til feltet blev fremlagt, fremstod de svenske erfaringer umiddelbart som unikke. Og det førte til en diskussion af, hvorvidt man burde tale om en særlig form for "religious literacy". Nogle mente, at dette begreb var nødvendigt, fordi det reelt udtrykte et forbehold med hensyn til, hvorvidt der var tale om en rigtig eller fuld funktionel læsefærdighed.⁵⁰ I løbet af de sidste årtier, hvor hele tilgangen til (den oprindelig meget kvantitativt orienterede) literacy-forskning har ændret sig, er disse positioner blevet blødt op. De fleste forskere synes enige om, at de basale læsefærdigheder blandt nordiske mænd og kvinder i høj grad kunne bruges og blev brugt. Men der er samtidig en øget forståelse for og nysgerrighed med hensyn til, *hvad* man læste – og *hvordan* man læste.

Den religiøse læsekultur, der udviklede sig i det meste af Skandinavien i løbet af 1500-, 1600- og videre op gennem 1700-tallet, bør derfor også studeres kvalitativt. Der var utvivlsomt store variationer, både i forhold til køn og klasse og med hensyn til regionale og lokale traditioner. Dertil kommer, at mange enkeltpersoner givetvis har valgt at bruge de tillærte færdigheder på måder, der gik udover eller imod deres læreres oprindelige hensigter. Men der vil formentlig være grund til at forfølge en hypotese om, at indlæringsmønstre og -kontekst for (skole)børn som regel havde betydning for voksenlivets omgang med bøger, dvs. at den udbredte oplæring ved hjælp af den protestantiske ABC og Luthers lille katekismus kom til at præge befolkningens videre bogbrug.⁵¹

I svensk sammenhæng argumenterede Hildung Pleijel i sin tid for, hvordan den intensive katekismuskultur rent indholdsmæssigt bidrog til en massiv påvirkning af tidens forestillingsunivers. Katekismen udlagde og skabte "Hustavlens verden". I dag vil de færreste nok acceptere dette generelle billede, især fordi man i højere grad ser den kulturelle påvirkning som noget, der foregår i en (akkulturations-)proces, hvor holdninger omformes og forhandles.⁵² Men pointen er her, at katekisme-litteraturen ikke blot skal ses som formidling af en bestemt (luthersk) livs- og samfundsopfattelse, men også som bærer af en bestemt bogkultur. Mange af tidsrummets forfattere og udgivere synes at have været sig dette bevidst. For det er påfaldende, hvordan mange af de opbyggelsesbøger, der henvendte sig til et bredere publikum, gjorde brug af en opbygning og et layout, der bragte mindelser om katekismen.⁵³

1700-tallet kan ses som en periode, hvor katekismens og hustavlens verden videreføres, både som indhold og (bog)form, og endda bliver fælles grundlag for endnu flere, ja, for nok hovedparten af den danske befolkning, kvinder såvel som mænd. Men 1700-tallet danner også ramme om nye tendenser. Ikke kun de allerede omtalte nye skolebøger, men også

generelt et ekspanderende bogmarked, både kvantitativt og kvalitativt. Stadig flere læsere må have fået blik og smag for, at bøgernes verden kunne være andet og mere end katekismus og salmebog. Skal vi forstå disse ændringer i 1700-tallets bogkultur, vil brugen af bøger i skolen – både egentlige skolebøger og paletten af anvendte bøger i forskellig slags undervisning – højst sandsynligt kunne være en vigtig nøgle. Skolebøger og deres praktiske brug er således et felt med mange vigtige problemstillinger og perspektiver for den tidligmoderne periodes bog- og skolehistorie.

Summary

Early modern Danish school books. Issues and perspectives from the intersecting fields of the history of the book and the history of education. By Charlotte Appel. School-books have always attracted the interest of scholars in the field of educational history, but there has been an outspoken tendency, certainly in Denmark, to look for predecessors of the school-books of the 19th and 20th centuries. In the early modern period, however, instruction in reading – and to some extent in elementary writing and arithmetics as well – did not require formal schools and took place in a number of more informal settings. This article argues that historians of education must try to trace what types of books were actually used in different educational set-ups, rather than just study books which presented themselves as "school-books" or were used in "proper" schools. Whereas the focus used to be almost exclusively on the (ideological) contents and the pedagogical approach (or lack of one!), historians should learn from recent research into the history of books and focus more on the physical or material aspects of instructional books (formats, lay-out, bindings etc.).

Books for teaching purposes were often unpretentious and cheap and did not become collectors' items in their own time. Only small fractions of these once widespread books are still extant, and for this reason scholars of the history of the book as well as of educational history should not confine their research to the school-books themselves. Evidence from contemporary archival sources is crucial to our understanding of how different educational materials were produced, sold, bought, bound and used. In this article examples of such evidence from grammar schools as well as different forms of elementary teaching in Danish school settings are given in order to encourage new research.

Noter

1. Se Henrik Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840* (København, 1999), og Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (København, 2001). Hvordan det trivielle kan blive til guld for samlere, er

genstand for en udstilling på Det kongelige Bibliotek, København, med tilhørende katalog: Karen Skovgaard-Petersen (udg.): *Fra stov til guld. Brugsbøger og skillingstryk fra Det Kongelige Bibliotek* (København, 2006).

2. Projektet er finansieret af Carlsbergfondet. Det er forankret ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet, og ledes af Ning de Coninck-Smith og Charlotte Appel. Projektet løber over fem år, 2009-2014, og vil munde ud i udgivelsen af et 5-binds-værk om dansk skolehistorie fra middelalderen til i dag. 11 historikere er knyttet som forfattere til projektet. Nærmere om projektets sigte, videre nedenfor. Den fulde projektbeskrivelse kan ses på <http://www.dpu.dk/skolehistorie>

3. I et værk som Lauritz Nielsen: *Den danske bog* (København, 1941), nævnes skolebøger en enkelt gang, nemlig fordi den ældste bog, trykt i København, er en donat fra 1489. Og mens bibler og visetryk (ud fra forskellige kriterier) omtales fyldigt i fx Svend Dahl: *Bogens Historie*, 2. udgave (København, 1957), finder man så godt som intet om undervisningsbøger.

4. Henri-Jean Martin & Roger Chartier (eds.): *Historie de l'édition française* (Paris, 1982-84), se fx det samlede afsnit "Livres de classe et usages pédagogiques", Tome II, 615-56, af Dominique Julia. I *The Oxford companion to the book*, ed. Michael Suarez & Henry Woodhuysen (Oxford, 2010), kan man finde indgang til mange af de nyeste udgivelser, bl.a. under "ABC", "children's books", "primer" og "textbook". Se desuden udgiveserierne "Beiträge zur historischen und systematischen Schulbuchforschung", Augsburg fra 2005 og frem, der dog har hovedvægt på de seneste århundreder.

5. Se især standardværket Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie*, I-IV [1884-1916], (København, 1984). Karakteristisk for Larsens tilgang er en passage som følgende: "Af de andre Skolebøger af nogen Betydning fortjener kun at nævnes Chr. Cramers Regnebog 1735. [...] I sammenligning med Søren Matthiesens regnebog, som den afløste, er den kortere og bedre ordnet; en Del overflødig Stof er bortskaaret, væsentlig Forandring er ikke sket. De forskellige Regningsarter med deres Underafdelinger holdes strengt ude fra hinanden, og der tages kun lidet Hensyn til Tallenes Størrelse og Operationernes Natur", bd. I, 354. Her kan Joakim

Larsen ud fra sin samtids kriterier vurdere, hvorvidt en ældre tids skolebog var god eller ej.

6. Vagn Skovgaard-Petersen, "Skolebogen som kulturhistorisk kilde", i samme (red.): *Skolebøger gennem 200 år* (København, 1970), citater 14, 15, 20 og 21.

7. Marc Depaepe (ed.): *Order in progress. Everyday education practice in primary schools - Belgium, 1880-1970* (Leuven, 2000). Se indledningen hertil samt en række artikler af forfatteren, især Depaepe & Frank Simon: "Schulbücher als Quellen einer dritten Dimension in der Realitätsgeschichte von Erziehung und Unterricht. Über neue Konzeptionen in der historisch-pädagogischen Schulbuchforschung", i Werner Wiater (ed): *Schulbuchforschung in Europa - Bestandaufnahme und Zukunftsperspektive* (Bad Heilbrunn, 2003), 65-77.

8. Følgende områder er foreløbig valgt ud (her angivet med ældre herreds- og amtsbetegnelser): København og Frederiksberg; Aalborg med Hornum og Fleskum herreder; Odense med Odense herred; Østre og Vestre Flakkebjerg herreder; Bølling herred; Bornholm; Aabenraa og Aabenraa amt; kolonierne, med særligt fokus på Grønland og Færøerne. For de sidste århundreder vil der blive fokuseret på udvalgte distrikter og i nogle tilfælde enkelte skoler inden for de forskellige områder.

9. Inden for historiefaget har der længe været tradition for at undersøge, hvordan bestemte begivenhedskomplekser er blevet fortolket og fremstillet i skolebøger. Se fx Jens Chr. V. Johansen: "Hvilken forsvenskning? Danske og svenske lærebøgers behandling af forsvenskningen af Skåne 1660-1697", i Claus Bjørn og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800* (Ebeltoft, 2000), 181-87. Men her er det næsten altid de identitetshistoriske dagsordener, der står i centrum - sjældent spørgsmål om udbredelse og brug i praksis, og så godt som aldrig forhold omkring bøgerne som fysiske objekter.

10. *Kirkeordinansen 1537/39*, udg. ved Martin Schwarz Lausten (København, 1989). Afsnittet om skolerne i den dansksprogede udgave, 202-10. For eksempel siges om tredje lektie: "Deres bøger maa atter være om morgenen Grammatica Philippi, Huor dennem da Terentius atter skal tagis igen, til at øffue dennom in Grammatica. [...] Om eftermiddagen skal dennom forlessis Terentius, Huilcken de oc skulle lære wden at, Oc naar de haffue

der vdy noget forbedret seg, nogle wdualde Comediæ Plauti, Om afftænen nogle de steckiste Epistolæ Ciceronis, eller noget andet saadant”, 205. I udgivelsens noter har Schwarz Lausten anført, hvilke konkrete tekster eller udgaver der kan være henvist til.

11. Andre gange var udgivelsen af nye bøger anledning til, at alle skoler blev befalet at anskaffe de pågældende bøger. Fx da Caspar Bartholin i 1625 ”nu nyligen atskiellige sine bøger for ungdommen her udi rigerne i trycken hafver ladet udgaæ”, hvorpå fulgte en liste over de bøger alle latinskolelædere skulle indkøbe, jf. *Corpus Constitutionum Danicæ*, udg. af V.A. Secher, 1887–1918, bd. IV, 212.

12. Se den nyttige oversigt i Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København ca. 1600–1810* (København, 1992), hvor man under de enkelte bogtrykkere kan finde oplysninger om evt. privilegier. Også nogle forfattere, typisk universitetsprofessorer, fik privilegium på egne skolebogsudgivelser. Et godt udtryk for genrens attråværdighed er et åbent brev, hvor det eksplicit forbydes den aktive Århustrykker Hans Hansen Skonning at producere skolebøger, hvad han altså ikke havde afholdt sig fra, trods københavnernes privilegium, se *Kancelliets Brevbøger*, 25-06-1632.

13. Se Ingrid Ilsøe: ”Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666” i *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen* 26, 1978, 70–90, og ”Boghandler Christian Cassubes efterladte lager af danske bøger 1693” i *NTBB* 73, 1986, 12–27.

14. Om de store forskelle og om latinskolerne generelt fra reformation til oplysnings-tid, se bl.a. Carl E. Jørgensen: *Skolemester og hører. Latinskoleliv før 1800* (København, 1965), og Kristian Jensen: *Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden* (København, 1982).

15. Se fx Bjørn Kornerup: *Ribe Katedralskoles Historie* (København, 1947–52), bd. 1, 270, 416, og især bd. II, 91. Regnskaber fra en mindre latinskole, Vordingborg, er udnyttet i Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, I–II (København, 2001), 510 og 528–33.

16. Om dette aspekt, se især Bengt Sandin: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850* (Lund, 1986).

17. Se Hans de Hofman (udg.): *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*, (København 1755–80), fx bd. IV, 125, hvor Henrik Bornemann i sin fundats til Aalborg latinskole 1693, præciserer anvendelsen ”til fattige nødtørfte Discipler, vdi de nederste Lectier, enten rede Penge eller Papiir, eller fornødne Skole-Bøger”.

18. ”Giffvid disse effterschreffne bøger, der deris bleffve borttstaalne om natten, der scholens Vinduer bleffve brotten. Niellss Ollsen Nom: H: J: 6 sk, Epistl. Cic. 8 sk, Catech: L: 3 sk ” i Vordingborg Latinskole, regnskabsprotokol 1617–76, fol. 75. Landsarkivet for Sjælland. De tre drenge fik erstattet i alt 13 bøger.

19. Flere priseksempel fra Vordingborg latinskoleregnskaber, hvor de anførte priser sammenlignes med priser på sko, strømper, bukser mm., se Appel: *Læsning og bogmarked*, 528–33.

20. Eksemplet er fremdraget af Jensen: *Latinskolens dannelse*, 72. 1660-udgaven findes i British Library. Fragmentet fra 1626, trykt hos Salomon Sartor, København, findes i Det kongelige Bibliotek, ligesom et dateret ditto.

21. En uhyre nyttig oversigt over denne type materiale, findes i Harald Ilsøe: *555 danske Selvbioграфier og Erindringer* (København, 1987). Om tilgange og perspektiver for arbejdet med sådant materiale mere generelt, se Kaspar van Greyerz (udg.): *Selbstzeugnisse in der frühen Neuzeit* (München, 2007).

22. Se nærmere Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 7 og 8.

23. Det følgende bygger i høj grad på Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 5, 6, og 16. Det skal understreges, at forskningsarbejdet i forbindelse med projektet ”Dansk skolehistorie” først påbegyndes foråret 2010.

24. Der findes en stor litteratur om ABC'er internationalt, jf. senest *The Oxford companion to the book*. Om de danske ABC'er og deres forhold til katekismen, se C. Appel: *Læsning og bogmarked*, kap. 5. Om det senest fundne fragment af en dansk abc, se C. Appel: ”Naar det almindelige bliver sjældent”, i Skovgaard-Petersen: *Fra støv til guld*, 39.

25. Dette forhold er belyst af bl.a. Egil Johansson: ”Pater Noster i Rafnasill och Alphabeta varia. Eller några av kyrkolivets techen” i *Arkivet, historien, rörelsen*, (Stockholm, 1987), 139–44.

26. Se nærmere Appel: *Læsning og bogmarked*, 165f.

27. Udviklingen af forskellige typer katekismer til det dansk-norske marked blev i sin tid kortlagt af A. Chr. Bang: *Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker*, I-II (Oslo, 1893–99).

28. Nærmere om disse eksempler fra Nakskov og Aalborg med tilhørende kildehenvisninger, i Appel: *Læsning og bogmarked*, 495f og 486. Antallet af grundbøger i handelsfolkens kramboder er sjældent stort. Fx havde handelsmand Laurids Nielsen 5 åndelige håndbøger (dvs. udvidede salmebøger), 21 evangeliebøger, 24 katekismer og 36 ABC'er. Andre havde mindre. Men det er ikke til at vide, om lageret er blevet optegnet relativt kort eller lang tid efter sidste varelevering. Et lavt antal er derfor ikke belæg for et begrænset salg, men kan reelt lige så godt være resultatet af stor omsætning. Det er selve forekomsten af disse tryksager i så mange kramboder, der er det vigtigste belæg for tilgængeligheden af disse undervisningsbøger.

29. En kildegruppe, som vil blive nærmere undersøgt i forbindelse med det skolehistoriske projekt, er fattig- og købstadsregnskaber. Her vil meget muligt bogkøb til byens fattige børn dukke op.

30. Se den klassiske fremstilling i Egil Johansson: "The history of literacy in Sweden", i Harvey Graff (ed.): *Literacy and social development in the West* (Cambridge, 1981), 151–82, samt mange andre arbejder. En diskussion af forskelle og paralleller i forhold til udviklingen i Danmark i Appel: *Læsning og bogmarked*, 109–11.

31. De ældste fundatser er fra 1630erne. Interessant er, at læsning som regel er ekspliciteret i de tidlige fundatser (fx skulle skolemesteren i Udby og Holbæk, Århus stift, lære børnene "at læse, skrive og regne, og øve dem dagligen i deres Catchismo og Børne-Lærdom", jf. fundats 1642, Hofman: *Fundationer*, II, 435). Der er også eksempler på, især senere i århundredet, at selve læseindlæringen åbenbart opfattes som en selvindlysende del af oplæringen i børnelærdom (fx skulle læreren i Hover ved Vejle oplære børnene i "deres Catechismo, saavelsom i Regning og Skriven", jf. fundats 1655, sst. IV, 751).

32. Se Birte Andersen: *Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536–1660* (København, 1971), bilag 10–11, 137–43.

33. Som det kendes fra andre lande har man formentlig jævnligt klæbet en side med

alfabetet op på en lille tavle med håndtag, et såkaldt fibel- eller ABC-bræt. Siden kunne være håndskrevet, men også trykt. De er kun sporadisk dokumenteret, bl.a. i lageret efter Chr. Cassube, jf. note 13, men har formentlig været ganske udbredte.

34. Her ligger meget mulig en del af hemmeligheden bag, at det overhovedet kunne lade sig gøre at bruge abc og katekismus som læsebøger. For med nutidige øjne er der ikke tale om specielt læsevenlige tekster. Netop fordi børnene har kendt teksten i forvejen, har de i mange tilfælde kunnet bryde bogstavkoden "ad bagvejen".

35. Denne dimension har ikke hidtil fået tilstrækkelig opmærksomhed. Et vigtigt bidrag vil være at læse i Jon Haarberg: "Earways to heaven. Singing the Catechism in Denmark and Norway 1569–1756" i Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (eds.): *Religious reading in the Lutheran North* (Cambridge, 2011) 48–69.

36. Jørgen Lauridsen Aaskow: *Catechismi Børns aandelig Melck oc Tyggemad* (København, 1679). Min udhævning. Bogen var en oktav på 143 sider. Senere udgaver fra 1687 og 1692. Aaskows skrift havde som mange andre forklaringer karakter af at være "træningsopgaver" i forhold til den test eller eksamenssituation, der ventede forude, nemlig visitatserne fra provst og biskop. Det er fristende at drage en parallel til i dag, hvor det netop diskuteres, i hvilket omfang undervisning og undervisningsmateriale lægges til rette i forhold til de foretagne (nationale) tests.

37. Enkelte var dog primært stilet til lærerne. Således biskop Henrik Bornemanns *En kort og Eenfoldig Maade og Methode, Hvor efter Degnene og Skoleholderne. Med en uniformitet kunde løbe D. Morten Luthers lille Catechismus/ oc de hidindtil sedvanlige og brugelige Sporsmaaler igienneel med deris Ungdom* (København, 1694). Man kan se en udgave som denne som en form for "lærervejledning", der kunne bruges sammen med den egentlige undervisningsbog, i dette tilfælde en af det sene 1600-tals udvidede katekismer.

38. Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild Kirkebog 1659–1703* (Viborg, 1982), 402. Dette og andre eksempler er analyseret i C. Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 2.

39. Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678–1683* (Viborg, 1987), 112.

40. Dette materiale findes analyseret i Andersens: *Adelig opfostring*, 81–83. Oplagstal og hyppig forekomst i bogfolks lagre bekræfter, at de nævne bøger var meget udbredte. Men hvorvidt og hvordan udbredelsen stod i forhold til deres anvendelse i undervisnings-sammenhæng kan ikke fastslås.

41. Fra 1600-tallet og frem blev Biblen også udgivet som oktav, dvs. at den hellige skrift blev billigere og mere almen tilgængelig. To andre bøger, der i senere fremstillinger er blevet forbundet med periodens folkeoplysning, nemlig *Lucidarius* og den såkaldte ”Præstepine”, dvs. Michael Saxes *En liden aandelig Spørgsmaals Bog, sammendragen af den Hellige Skrift* har jeg endnu ikke mødt eksplicit omtalt i forbindelse med børneundervisning og skolehold, selvom de mange genudgivelser af disse skrifter (ældste udgaver fra hhv. 1510 og 1602) peger på skrifternes store popularitet.

42. Opdelingen mellem (bog)læsning og skrivning er central for at forstå, hvordan tidsrummets undervisning var organiseret, og hvordan færdigheder var fordelt meget skævt, i forhold til både køn og klasse. Se Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 7 og 8. Eksemplerne fra Vonsild i kap. 2.

43. Det drejer sig om ”En nyttig copie bog, sammen Draget Aff Atskillige Slags breffue (...) Pouell Nielsen Egen Haand”, Thott 2018, 4°. Håndskriftet er tidligere fremdraget af Ebba Waaben: ”Regnskabskyndigheden i 1500- og 1600-tallet. Trykte regnebøger og en landsbyskrivers håndskrift”, i E. Waaben m.fl. (red.): *Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev* (København, 1985), 111–18.

44. Niels Heldvad: *En ny oc skøn Formular Bog, som indeholder, huorledis mand skal forstaa, nytte oc bruge, de Latiniske, Juristiske, Judske-Tydske Gloser oc Vocabula, som nu hos os oc komme i brug. Dernest huorledis mand paa atskillige Maneer, skøn, artig, rethorisk, allehonde Breffue, Missier oc Character, ganske zierlig kand dicte, st yle oc skrifue* (København, 1624). Eksemplerne angår i sagens natur primært mandlige afsendere og modtagere. Men der er fx også opskrifter på, hvordan en datter tilskriver sine forældre, samt advarsler om, hvordan kvinder ikke bør anvende ordet ”underdanig”, når de skriver til en mandlig brevmottager, da dette kan misforstås!

45. Søren Matthisens regnebog kendes i

syv udgaver. I udgaven fra 1689 lød titlen *Compendium arithmeticum eller Wejviser. Hvor ved mand paa korteste og netteste maa-de kand ledsagis til Regnekonstens rette brug*, dvs. at dens anvendelighed i undervisningen blev fremhævet eksplicit. Om 1500- og 1600-tallets regnebøger, se Waaben: ”Regnskabskyndigheden” og Appel: *Læsning og bogmarked*, 599f, 763f, 891f.

46. Om undervisning hos tyske skolemestre og om tysksprogede bøger i Danmark, se Appel: *Læsning og bogmarked*, hhv. kap. 7 og kap. 15–16, om regnebøger specielt 763.

47. Forordning om skolehold på landet af 23. januar 1739, modificeret af plakat 10. april 1740. Forordning om latinskolerne 17. April 1739. Se J.H. Schou og L.A. Rosenvinge (udg.): *Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve*, bd. III (København, 1795). Samtidig udsendtes en ”Instruktion, hvorefter enhver Degn og Skolemester paa Landet i Danmark i skoleholdet sig skal forholde”. Om den idéhistoriske baggrund, se Ingrid Markussen: *Til skaberens ære, statens tjeneste og vor egen nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, (København, 1991).

48. Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed* (København, 1737). Se nærmere Henrik Horstbøll: ”Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 1700- og 1800-tallet” i *Fortid og Nutid*, 2003, 83–108.

49. Bogen er udgivet anonymt, og i *Bibliotheca Danica* placeret i kategorien ”Moraliserende, belærende og underholdende Læsning”. Denne og andre udgivelser rettet specielt til børn studeres nu som del af projektet ”Det oplyste barn i børnelitteraturen” af Nina Christensen, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole.

50. Det var Loftur Guttormsson, der introducerede begrebet i forlængelse af amerikansk forskning, se hans ”The development of popular religious literacy in the seventeenth and eighteenth centuries” i *Scandinavian Journal of History*, 1990. Flere, heriblandt jeg selv, kritiserede begrebet med henvisning til, at der tydeligvis var mange mennesker, som med afsæt i denne læringstradition havde en fuld funktionel læsefærdighed. Disse fronter er dog blødt op i nyere forskning, sådan som det bl.a. fremgår i en ny antologi, også med

bidrag fra Guttormsson, se Harvey, J. Graff et al. (eds.): *Understanding literacy in its historical context* (Lund, 2009).

51. Denne problemstilling vil blive forfulgt i den omtalte antologi Appel & Fink-Jensen (eds.): *Religious reading*. For forskere, der arbejder med tidens handelshistorie, må det også være af interesse at studere sammenhængen mellem regnskabspraksis og tidsrummets regnebøger.

52. Her tænkes på den klassiske Hildung Pleijel: *Hustavlans värld* (Stockholm, 1970).

Introduktion til Pleijels forfatterskab og kritikken heraf, se bl.a. Daniel Lindmark: "Sann kristendom och medborgerlig dygd". *Studier i den svenska katekesundevisningens historia* (Umeå, 1993).

53. Eksempler på denne bevidsthed i Charlotte Appel: "Asking, counting and memorizing. Strategies in religious publishing in early modern Denmark", i A. Messerli & R. Chartier (eds.): *Scripta volant, verba manent. Schriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900* (Basel, 2007), 191–214.